
AUGUST RAFANELL

A PROPÒSIT D'UNA
TRADUCCIÓ VALENCIANA DELS
AFORISMES RURALS
DE NARCÍS FAGES DE ROMÀ

0. La rigorosa periodització que hom ha aplicat a la història de la literatura catalana sovint no ha parat prou atenció en el problema de la llengua literària. En el cas que ací ens ocupa, ¿en quina mesura ens serveix el calaix de sastre de la “Renaixença” per definir el mar d’idees lingüístiques que, enllà dels límits més o menys establerts d’aquest període, circulen als països catalans al XIX? Més i tot: ¿fins a quin punt no s’ha considerat la qüestió de la llengua del dinou català –si mai s’ha considerat– com un mer *impasse* entre la “Decadència” i un Noucentisme ordenador? La proliferació de gramàtiques, diccionaris i apologies al llarg d’aquesta època s’ha entès més en un sentit de complementarietat envers el renaixement literari que no pas com la pedra de toc sense la qual aquest renaixement (amb majúscula o sense) no hauria estat possible.

D’altra banda, qualsevol intent d’entrar en l’estudi del català del XIX ha topat amb l’inesquívable obstacle de la fragmentació, de la dialectalització i, a fi de comptes, de la consciència diferencial –més o menys independent– dels tres països catalans. Si pretenem tractar amb la mateixa visió de globalitat la Renaixença de la llengua literària que la Renaixença *tout court* fracassaríem. I és que, a diferència dels corrents estètics, literaris i fins ideològics, la sociologia de les llengües –i el seu reflex últim en la llengua literària– se sol covar sense solucions de continuïtat. Si la Renaixença (o, si es vol, el Romanticisme) marcà un tall qualitatiu i quantitatiu respecte als

precedents del xvii i xviii, la llengua que alimentà aquest tall va haver de beure justament d'aquests precedents. Hi hagué casos excepcionals, és clar; el salt quantitatiu ho va permetre. En tenim la constància dels puntals del moviment. Però el problema de la llengua nacional —que no s'havia sabut ni pogut articular al xvi com havien fet la majoria dels veïns— es va haver d'ajornar una vegada més. I mentrestant els arbres no ens van tornar a deixar veure el bosc. Potser serà des dels extrems del país que hom podrà contemplar el panorama amb més claredat.

1. A l'any 1849 veia la llum a la impremta de Gregori Matas de Bodallés, a Figueres, una *Cartilla rural en aforismes catalans* escrita en octosíl·labs aplejats pel notari empordanès Narcís Fages de Romà. Aquell mateix any apareix també a les premses de Matas de Bodallés una edició castellana de l'obra amb el títol *Aforismos rurales*. Quatre anys després, al 1853, sortia a la impremta de Josep Rius, a la ciutat de València, *El amic dels llauradors o Aforismes rurals, composts en català i castellà per D. Narcís Fages de Romà y traduïts al valencià per un Amic dels Llauradors*. Per tal de completar el repertori de versions d'aquesta intranscendent i, tot sigui dit de passada, força insulsa obreta, convé esmentar la traducció que al 1854 en féu al francès Lluís Fabre, professor del Col·legi de Perpinyà, en la qual es fa constar que el text base utilitzat ha estat tan sols el català.

1.1. Unes recents reimpressions en facsímil tant del text figuerenc com de la seva hipotètica traducció valenciana poden haver sorprès més d'un per la distància que el seu autor marca —ni que sigui només a la coberta— respecte a la llengua original. De fet, si hem de fer cas de l'enunciat dels aforismes reconvertis per l'anònim Amic dels Llauradors, som davant d'un espècimen genuí dintre del mostrari de la nostra història de les idees lingüístiques. En poques paraules: aquesta versió valenciana ve a ser l'única que, sota l'epígraf a la coberta de "traduïts al valencià" del català, circula al País Valencià del vuitcents.¹

L'avinentesa d'aquest enunciat tan atractiu com insòlit proporciona a tot aquell que vulgui entretenir-se a confrontar l'edició de Figueres amb la valenciana, de primer, una bona oportunitat d'analitzar les diferències lingüístiques de tot tipus que, en el tall sincrònic de mitjan segle XIX, es donen entre les dues variants de la llengua, i per altre costat, ens forneix un pretext immillorable per establir i definir els contorns del concepte de *traducció*. Dos eixos, doncs, consecutius i complementaris: la llengua dels textos i el seu distanciament recíproc en funció del criteri predeterminat de "traducció". Dos eixos que anirem matisant.

1.2. Els biògrafs de Narcís Fages de Romà ressalten el seu prestigi reconegut arreu com a advocat de tendència liberal i republicana, el qual justifica en bona part la

(1) Un cas semblant a aquest que ací plantejarem es donà un segle abans. A l'any 1745 Gabriel Bro imprimí a Girona l'obra de Joan Carles Amat *Guitarra española y vandola...* dins la qual inclogué un *Tractat breu y explicació dels punts de la Guitarra, en idioma català ajustat en esta última impressió de la present obra. Pera que los naturals que gustaran de apèndrer y no entenderan la explicació Castellana púgan satisfer son gust ab est breu y compendiós estil*; tretze anys després, al 1758, veia la llum a València, a la impremta d'Agustí Laborda, el mateix tractat sota un títol lleugerament diferent: *Tractat breu y explicació dels punts de la guitarra en idioma Valencià, ajustat en esta última impressió de la present obra. Pera que els naturals que gustaren de dependre y no entengueren la explicació Castellana puguén satisfer son gust en este breu y compendiós estil*. Si bé una obra d'aquestes característiques tampoc no resulta normal de trobar en la bibliografia catalana, l'absència del referent a la "traducció" del català la distància dels *Aforismes* que tractem. De tota manera, és significatiu que aquest fenomen d'adaptació dialectal es doni en obres de caire divulgatiu que són força reimpresses (vegeu, per a la versió valenciana de les cartilles, A. PALAU DULCET, *Manual del libro hispanoamericano*, V, Barcelona 1951, 86266 (ed. 1853), 86267 [ed. 1855 amb el nom del "traductor"] i 86269 [ed. 1869]). En el cas del *Tractat*, Marià Aguiló remarca, encertadament, com les seves dues versions "sirven para notar las escasas diferencias en la manera de hablar el mismo idioma en Cataluña y Valencia" (*Catálogo...*, 2.002), que, com es pot veure en els títols respectius, es redueix gairebé a qües-

tions merament ortogràfiques. Per aclarir els problemes de datació d'aquesta versió valenciana, veg. José RIBELLES COMÍN, *Bibliografía de la Lengua Valenciana*, III, pp. 267-274.

(2) No resultaria gens aventurat definir la *Cartilla rural* de Narcís Fages de Romà com un text plenament influït per una certa concepció il·lustrada de la cultura. Apariats del tipus "Terra y familia ha empobrit / lo Pagès poch instruit" (p. 20) o "Reformem poch a poquet, / dirà lo Pagès discret, / Que reformar lentamente / és molt sabi manament" (21) donen la pauta del rerefons ideològic del llibre. D'altra banda, l'aparat de notes que completa tant el text català com el castellà (el valencià té algunes variacions) està integrat per sentències de gent com Fleury, Herrera, Jovellanos, Lamartine, Saint-Simon, Safo, Cató, etc., els quals atorguen un to d'autoritat propi d'un autor de cultura divuitesca. Les al·lusions en contra de la indústria també són abundants en Fages: "Cultura y fabricació / viscan en bona unió. / Si emperò hi ha competència, / no és dubtosa la sentència: / lo fabril, lo industrial, / deu cedir a lo rural" (p. 27). Per altre costat, resulta reveladora la consideració que fa Carles Fages de Climent del seu parent Narcís Fages de Romà qualificant-lo de "vell patriarca de Palol que decorava les fonts i les alzines centenàries amb dístics d'Horaci" (*Climent*, Olot, 1969, p. 136).

(3) Vicent Boix, a la censura que precedeix el diccionari d'Escrig redactada al 1850, descriu la ignorància que el poble pla de les comarques valencianes professava envers la llengua castellana i l'exemplifica amb el cas dels tribunals de justícia, "en cuyo caso [les gentes] s'explican siempre en

seva defensa en el procés que se seguí contra Abdó Terradas al 1842. En aquest sentit, la *Cartilla* se'ns presenta un poc discordant amb la línia ideològica del seu autor en tant que recolza en una estètica conservadora evident i com a mínim retardatària.² Si bé no volem entretenir la nostra atenció ací en els aspectes més, diguem-ne, de contingut dels aforismes, sí que val la pena de remarcar la bel·ligerància que traspuen aquests versos envers la industrialització i el món urbà en general i l'exaltació dels valors més pintorescos i seculars del món pagès. Ben mirat, la lògica d'aquest missatge està en funció del públic al qual anaven adreçats els aforismes: els pagesos i, en el cas de l'edició valenciana, els llauradors. Aquest factor té una enorme importància a l'hora d'intentar entendre el sentit d'una traducció interdialectal i, en conseqüència, l'abast semàntic del mateix concepte de traducció exposat a la coberta del volumet valencià. Justament el fet que la *Cartilla* tingui com a receptor un públic il·lustrat i, de més a més, impermeabilitzat lingüísticament parlant (tal és el cas dels pagesos i dels llauradors del XIX)³ fa que puguem parlar d'un dels terrenys que dins de la sociologia de les llengües es troba més abonat per la ideologia. El monolingüisme dels receptors, ací, funciona com un clar estímul per al prejudici; de fet, els sectors socials que assimilen amb un major entusiasme el particularisme lingüístic al XIX valencià no són pas els quadros urbans que acabaran definint la volàtil Renaixença valenciana. Més aviat cal pensar en els Bernats i Baldoví, Pasquals Pérez, Bonilles o Escalantes de torn. Els "patricis" de què parla Sanchis Guarner, els únics que —bé que tímidament— es proposaran un projecte de dignificació de la llengua literària, poc es preocuparan del llaurador si no és per evocar-lo míticament com fa Llorente.⁴

El debat que ens planteja la versió valenciana dels aforismes de Fages se centra, per tant, en el problema de la intel·ligibilitat més que no pas en una etèria "qüestió de noms", més pròpia de felibres i saltataulells desocupats que dels lectors del, posem per cas, *Calendari del llaurador valencià* o d'"El Mole". La "traducció" valenciana —ni que sigui un anecdòtic *trompe-l'oeil*— fa que ens plantejem fins a quin punt *calia*; fins a quin punt no s'entenia, a València, un llibre pensat i escrit des de Figueres (o des d'on sigui); i, en darrer terme, quins eren els límits del particularisme, no ja onomàstic sinó lingüístic, en una València que es trobava a les portes de la Renaixença. Aquesta nostra "traducció", pensada i escrita en un llenguatge entenedor per al màxim de gent, només fa sentit situada dintre del context de la producció popular i populista que marcà la pauta d'una llengua sense cap tipus de pretensions de dignificació. Ja ho veurem.

1.3. Més amunt hem al·ludit a l'enigmàtic Amic dels Llauradors. El cas és que, tot i el pseudònim, l'edició valenciana es tanca amb unes notes en castellà a tall d'epíleg que van signades amb les sigles R.J.B. Com ja han apuntat diversos autors, la personalitat amagada darrere d'aquestes inicials es correspon amb la de l'arxiver valencià Romà Josep Brusola Briau, autor de *Valencia antes de Aníbal*, que compta-

va de ser el tom primer d'unes projectades *Observaciones históricas sobre la ley del Reino de Valencia* (Madrid 1876).⁵

Sigui com sigui, es fa impossible d'entendre la iniciativa de "traducció" dels aforismes de Fages al valencià prescindint del concurs que hi va tenir la Real Sociedad Económica de Amigos del País de València. Després de tot, tant Fages de Romà com Brusola hi estigueren vinculats durant força temps, la qual cosa ben segur que va fer que el text arribés a mans del segon i que acabés interessant la institució. Cal no menysprear, doncs, el fet que una de les entitats més dinamitzadores de la vida cultural i econòmica del País Valencià del XIX fos la primera a publicar una "traducció" al valencià d'un original català. Més i tot quan, segons ha explicat Joan Reglà, el principal objectiu que perseguí la Real Sociedad fou la "*instrucción popular y su mejora*", cosa que topava frontalment amb l'"*obstinado apego a las prácticas heredadas y el desdén por toda novedad*".⁶ A això cal sumar-hi l'interès específic que, a partir del principi del segle, té la institució en el foment dels conreus del cànem, lli, alfals, canya de sucre, etc.⁷ Aquestes notes de Reglà situen la "traducció" dels aforismes figuerencs en una conjuntura que resulta força distant de la que se li degué presentar a Fages de Romà en la redacció primigènia. Els resultats en el text, al marge dels matisos lingüístics que tractarem més endavant, havien de ser per força prou divergents.

La vinculació professional i personal de Brusola amb Fages, així com el plantejament que comportà la promoció per part de la Sociedad Económica de la versió valenciana de la *Cartilla rural*, queden ben reflectits en el següent extret del butlletí d'aquesta entitat, que ens permetem de transcriure *in extenso*:

"Con el título de *Cartilla rural en aforismes catalans*, publicó en 1849 el socio corresponsal nuestro y comisario regio para la inspección de la agricultura en la provincia de Gerona D. Narciso Fagés [sic] de Romá, una obrita en versos catalanes pareados contentiva de las más atinadas reglas de agricultura y de los más sanos principios de la misma. El justo aprecio que dicho trabajo obtuvo de las personas entendidas obligó al Sr. Fagés de Romá a traducir con mejoras de consideración su obrita en versos pareados castellanos y a publicarla con el título *Aforismos rurales*.

"Ni en castellano, ni en catalán está bien semejante para generalizarse ó circular entre los labradores que en su mayoría ignoran una y otra lengua. Si se quería pues que pudieran aprovecharse de la obrita del Sr. Fagés de Romá, era preciso traducirla al valenciano. Esto es lo que ha hecho D. Roman José Brusola [...]

"Su autor le titula *El Amic dels llauradors* ó aforismes rurales, y espresa en la portada que es traducción de los Aforismos rurales del Sr. Fagés de Romá. Verdaderamente es una traducción; pero está hecha con inteligencia de ambos idiomas y con mejoras muy apreciables".⁸

valenciano, sin que al leerles en castellano para su ratificación sus propias palabras puedan los mismos testigos asegurar de la exactitud de lo que les leen" (p. XV). En aquest sentit, la ciutat de València, fins a ben bé final del XIX, continuà essent una senyora ciutat hanseàtica.

(4) Rafael Lluís Ninyoles (*Idioma i Prejudici*, Palma, 1971) a l'hora d'enquadrar autors com Escalante i Bernat i Baldoví es val del concepte de "xaronisme", entès com aquell corrent infraliterari destinat patemament "al poble que no sap de lletra" (p. 178). Francesc Vallverdú també para atenció en aquests tipus d'escrits tot determinant que el xaronisme "és una prova concloent del procés diglossificador" per tal com "els intel·lectuals xarons, a l'hora de redactar "coses serioses", recorreiran al castellà" (*Dues llengües, dues funcions?* Barcelona, 1970, p. 55). Pel que fa a les actituds lingüístiques del "patriot", veg. Manuel SANCHIS GUARNER, *El sector progressista de la Renaixença valenciana*, Institut de Filologia Valenciana, València, 1985, sobretot les pp. 61-69.

(5) No hem pogut trobar cap indici en relació amb la possible correspondència epistolar entre Narcís Fages de Romà i Romà Josep Brusola. En cas que existís, no cal dir que ens revelaria algun criteri important sobre la nostra obra.

(6) Citat a Joan REGLÀ, *Aproximació a la història del País Valencià*, València, 1984 (utilitzo l'edició de "L'Ham", 3 i 4), p. 183.

(7) *Ibid.*, p. 182.

(8) *Boletín de la Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia*, tomo VIII, Imprenta de Josep Rius, València, 1854, pp. 224-225.

(9) Malgrat aquesta “mala consciència”, hom acostuma a invocar la dignificació de la llengua reconeixent-se, amb tot, no capacitat per a aquesta tasca. Tal és el cas exposat al “Prospecte” de presentació d’“El Mole” (1837): “Com regularment parlant, el llenguatge valencià no és al present idioma científic, com ho són el castellà, francès, anglès, etc., y ha dechenerat en un mero dialecte provincial [...]. Afechim a lo dit que els únics ensayos en llemosí donats a la premsa, reduïts a coloquis, romansos y composicions trivials de este chènero, si bé abundan a probar la gràsia y travesura de nostre idioma, fan concebir una idea no molt elevada de sa hermosura y machestat [...]. Serà, pués, empresa no indigna de un valencià amant del país que el viu nàixer demostrar en quant puga que la llengua sublime del rey D. Chaume de Aragón [...] se presta en tanta facilitat a les travesures del chiste y agudea, per a els quals pareix feta principalment, com a la grandiositat de asuntos sagrats, polítics, lliteraris y de cualsevol atra espècie que siga.” Al núm. 2 (9 de febrer de 1837), el redactor de la revista insisteix en la falta d’estudis seriosos al respecte i apel·la als filòlegs: “Habem cregut que entre estil cult y estil ordinari y vulgar y abia alguna diferència [...]. Tornem a repetir, no obstant, que no nos tenim per grans conxeadors de nostra llengua, sinó purs aficionats que necesitem y desichem les llums y advertències dels filòlegs valencians, a qui preguem de nou que nos favorixquen en lo dit y en quant contribuïxca, sinó a alzar de son abatiment, a lo manco a no deixar morir pera sempre un idioma que ha dominat tot el michdia de Fransa” (pp. 26-27). De tota manera, sembla ser que la principal font d’aquesta ideologia l’hem d’anar a buscar a final del

En primer lloc, confirmem la identitat de R. J. B. Tanmateix, el fragment parla per boca de la Real Sociedad per tal com és fruit d’un informe en comissió encarregat per aquesta. La “veu” i els judicis de valor que se’n desprenen són, diguem-ho així, corporatius. I, en conseqüència, convé pensar que revelen —amb una consciència particularista ben evident pel que fa al valencià. D’una banda, tenim la no-intel·ligibilitat de “la mayoría” dels llauradors valencians tant del català com del castellà. I d’altra banda constatem el *melting pot* a què se sotmet la nova versió en tant que no pot obviar la “*inteligencia de ambos idiomas*”. Aquesta ambigüitat inicial, sumada a una anàlisi textual entretinguda, donarà com a fruit una *consciència subjacent d’hibridisme* que, si bé en el cas que ens ocupa es fa evident, ressegueix gran part de la producció en vernacle al País Valencià del XIX d’una forma més o menys soterrada.⁹

1.4. En realitat, la necessitat d’una “traducció” d’aquesta mena està condicionada necessàriament per l’opció lingüística que adopta el text base. La *Cartilla rural* de Fages de Romà ens fa avinent la seva orientació a les paraules preliminars, tot aclarint al lector que l’objecte del llibre “no ha estat altre que vulgarisar los preceptes del bon cultiu, intel·ligència, al alcans de sa no exercitada memòria” (VIII); per la qual cosa l’explicació que se li ha de donar al pagès ha de ser “en son llenguatge, en lo llenguatge dels camps, que de altre modo no fóra profitós” (XIII-XIV). En aquesta mateixa direcció apunta un dels aforismes que clou la *Cartilla*:

“Escrita l’he en ton llenguatge
Del noble sòl català
Perquè fent-ho en Castellà
No’n traurias tant ventatje.” (p. 121)

Val a dir que aquests aplegats no es tradueixen en l’edició de València. De tota manera, el condicionament dialectal de l’obra pesarà no tan solament en el text català —que no en el castellà— sinó també en el de Brusola. Així doncs, més que parlar d’una certa consciència implícita de traducció entre llengües cal parlar d’una traducció entre dialectes, entenent el català utilitzat per Fages en la seva varietat de transició al rossellonès¹⁰ i el valencià de Brusola no pas com una entitat autònoma amb un sistema independent del català i del castellà sinó més aviat com un dialecte intermedi i composicional de totes dues llengües. El següent paràgraf, escrit per l’advocat valencià en una nota com a justificació d’una versió lliure d’una geòrgica de Virgili, evidencia aquesta consciència subsidiària que té respecte al dialecte:

“Al trasladar á nuestro dialecto valenciano los presentes aforismos [...] hemos tenido constantemente a la vista las dos publicaciones que el autor ha hecho de los aforismos, la una en catalán y la otra en castellano [...]. Simpático

para nosotros nuestro amigo el Sr. Fages en sus cosas como en su persona, hemos querido seguir en todo su gusto y procurado imitar bien sus décimas, a pesar de que nace para ello dificultad de la diferencia de dialectos, y de no haber podido conservar algunos de sus consonantes, tales como gripau y catau, por no pertenecer a nuestro dialecto" (pp. 161-162).

Evidentment, la "*dificultat de la diferencia de dialectos*", exemplificada amb una parell de mots privatis d'una zona i inexistents en una altra, no justifica una qualsevol consideració d'independència lingüística. Ni una ni cinquanta. I Romà Josep Brusola n'havia de ser conscient. Més que la mateixa Real Sociedad de Amigos del País de València i que els seus assessors en aquesta publicació. Al capdavant, el nostre Amic dels Llauradors no se serveix en cap moment de la tradicional, i –tot sigui dit– més suspecta, denominació de "llengua valenciana". La traducció al valencià del català i del castellà, és a dir de dues llengües diferents, s'esvaeix. Ara bé: ¿quin tipus de llengua en surt, d'una versió feta sobre un doble patró com aquest? Sens dubte, el resultat s'ha de correspondre, d'alguna manera o altra, amb les realitzacions de la llengua parlada si més no a l'Horta de València a mitjan segle XIX. Amb tot, les notes que hom pot extreure del contrast triple (valencià-català-castellà) dels aforismes són prou significatives i, en qualsevol dels casos, es distancien en més d'una ocasió del "valencià qu'ara es parla".¹¹

2. Els *Aforismes rurals* de l'Amic dels Llauradors no són ni de molt una traducció literal de l'original català ni del castellà. L'afirmació de l'informe de la Real Sociedad segons la qual som davant d'una veritable traducció, amb tots els ets i uts, fa pensar ben bé en una interessada –i doncs ideològica– presa de partit en favor de la no-catalanitat ni, per consegüent, castellanitat del text valencià, o bé en una ampliació del camp semàntic del concepte "traducció". Fet i fet, les dues possibilitats són del tot compatibles.

Així les coses, la majoria dels aforismes catalans i castellans apareixen al text valencià sota una forma completament nova. Aquestes innovacions afecten tant la morfosintaxi com el lèxic. Tot i això, encara resten bastants aforismes que conserven el sentit literal de la traducció (ni que sigui dialectal). Tot seguit passem a transcriure a tres columnes algunes de les formes que, a pesar que comptin amb la seva correspondència catalana en el text de Fages, en els aforismes valencians adopten el castellanisme. (En molts casos aquests mots apareixen diverses vegades donada la reduïda varietat lèxica de l'obra).

XVIII en Marc Antoni d'ORELLANA i la seva *València antigua y moderna* (València, 1923), sobretot quan parla de l'especificitat del valencià atesa la seva "mixturació" (vol. II, pp. 157-167).

(10) A la *Cartilla rural* intervé un factor additiu per a la intel·ligibilitat de l'original empordanès: els dialectalismes emprats per Fages de Romà. Així, trobem *afogada, mirgulat, conrou*, etc., que, en segons quin context, fins i tot requeririen una "traducció" a qualsevol dels altres dialectes del domini català. Convé subratllar, tanmateix, com el text valencià esmena alguns castellanismes arrelats en el dialecte de Fages: *menos (menys), riego (rech), quitar (llevar)*, etc.

(11) Sobre el "català que ara es parla", Joan Solà escriu: "A grans trets, hi havia els defensors de "el català literari o acadèmic", d'una banda, i els defensors de "el català que ara es parla", de l'altra. Ni l'un "català" ni l'altre no eren pas conceptualment fixats a priori, i gosaria dir que amb prou feines ho són a posteriori [...]. Tant l'un "català" com l'altre pateixen dos inconvenients greus: manca de criteris precisos i intensa castellanització [...], castellanització que tothom era bo per detectar i denunciar en la llengua parlada, però no tothom ho era per detectar-la i denunciar-la en la llengua "acadèmica". (*L'Avenc*, maig 1980, pp. 47-48).

(12) De dialectalismes pròpiament valencians en trobem ben pocs: *aixina, pardal, chiqueta, aladre, soterrar, raïl, criadilles, teulains, asovint*, entre d'altres.

(13) *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos, 1976, p. 230.

(14) L'edició que a l'any 1887 va fer Constantí Llombart del *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig inclou el mot *tardor*, cosa que, a parer d'Antoni Ferrando, "no sols representa un important trencament amb la tradició lexicogràfica valenciana, de marcat caràcter regionalista, sinó que constitueix un indici ben significatiu de la seva amplitud de mires pel que fa a la unitat de la llengua" ("La dialèctica de la unitat/diversitat en la història de la llengua catalana", dins *Els Països Catalans: un debat obert*, València, 1984, p. 157). D'altra banda, el mot *tardor* no reapareixerà escrit per un literat valencià fins a l'edició pòstuma del *Llibret de versos* de Teodor Llorente (*DCVB, s.v. vesprada*). Brusola s'avança ben bé mig segle a la resta d'escriptors del País. És significatiu, amb tot, que la forma *otoñar* de l'original figurenc no variï en el text valencià (veg. *DCVB s.v. otonyar*).

(15) Permeteu-nos de citar un paràgraf del *Vocabulari Basic de la Llengua Valenciana* editat per un Col·lectiu de Mestres de la Secció de Pedagogia del GAV (València, 1980): "Hem posat l'esforç per incloure les paraules més pròpies i característiques en l'idioma valencià. Per eixemple, traduïm la paraula "estalviar" per el castellà "evitar", perquè mai s'utilisa en Llengua Valenciana en el sentit d'arreglar diners per guardar-los en casa o en el banc, ya que en est últim sentit tenim una altra paraula en la Llengua Valenciana, la paraula "alforrar" (*sic total*). Romà Josep Brusola no

valencià	català	castellà
enserra	— —	encierra
apellidar	anomenà	apellidó
acreix	instrueix	acrece
limosna	caritat	limosna
hacienda	heretat	hacienda
pleitejar	plet	pleitear
jusques	judiques	juzgado
renta	renda	rentas
esmerat	— —	esmero
ganao	ramat	ganado
<i>acarregar*</i>	trajinar	acarrear
chupó	mamador	rama chupadora
fruta	fruit	frutal
sequia	sequiu	sequío
retoñ	olivaró	retoño

* En cursiva a l'original. A la p. 43 apareix "trajinar".

Salta a la vista la dependència unívoca del text valencià respecte al castellà en aquest vocabulari. És significatiu, doncs, que en una suposada traducció —si encara ens hem de refiar de l'epígraf inicial— escassegin precisament les formes genuïnes i, sobretot en el terreny lèxic —que és el més vistent—, la major part de les opcions lingüístiques preses per Brusola siguin deutores bé del text castellà bé del català.¹²

Perquè, pel que toca al català, el deute també s'hi fa evident. I d'una manera francament agosarada. Si per un costat trobem castellanismes fantasmes en valencià (fins i tot en l'actual) —*enserrar, acarregar, retoñ*, etc.—, per l'altre veiem com també hi podem detectar "catalanismes" de nou encuny. El cas més revelador potser és el del mot *tardor*, emprat ara i adés. Creiem que la utilització d'aquesta paraula deguda a una ploma valenciana s'inicia en aquesta "traducció" de l'anònim advocat Romà Josep Brusola. Germà Colon ja ha remarcat com "*hacia 1870 [...] la palabra era casi desconocida en Barcelona, como lo es todavía hoy en Valencia y Mallorca*",¹³ cosa que indica la forta permeabilitat també del text català en els aforismes valencians.¹⁴

El mateix passa amb *estalviar*, forma que, fins i tot actualment, s'alterna en el domini valencià amb el geosinònim patrimonial *alforrar* i que en els aforismes de Brusola apareix sempre sota la forma *estalviar*, igual que en Fages.¹⁵

D'altra banda, la llista de castellanismes que apareixen als *Aforismes Rurals* i que no són fruit d'una traducció literal ni del text català ni del castellà són abundants. En diversos casos es tracta d'uns calcs evidents del castellà que, si bé compten amb una

certa vitalitat en la llengua d'aleshores –i en l'actual–, haurien pogut ser suplerts per unes equivalències més genuïnes (vegeu *asestar, desechat, tiento, boñigo, medro, desmochar, ripio, holgasà, cerdo*, etc.). La literalitat, per dir-ho d'alguna manera, de les innovacions que havia d'esgrimir Romà Josep Brusola quan es veia en la impossibilitat de traduir paraula per paraula el text de Fages fa que el recurs a les formes lèxiques castellanes sigui inevitable. Més i tot quan l'autor escriu des de la ciutat de València i desconeix gran part del cabal lingüístic que fora del *hinterland* de la capital el poble devia mantenir ben viu. En aquest sentit, els *Aforismes rurals* se'ns apareixen, també, com un emblema del que en podríem anomenar la *consciència apitxada*, que va dominar el corrent popular de l'època i definí un model de llengua en vies d'extinció: la de la ciutat, és clar.¹⁶

No paga la pena que ens hi entrentinguem més, en la llengua de la versió valenciana, per dues raons: perquè no ens serveix gaire per determinar les formes genuïnes del valencià parlat pels llauradors al segle passat i, sobretot, perquè totes –absolutament totes (i n'hem fet la comprovació)– les formes que apareixen com a distintes del text català de base surten, així mateix, al *Diccionario valenciano-castellano* publicat per Josep Escrig Martínez al 1851. Així, l'afirmació de Colon-Soberanas en el sentit que aquest és el “diccionari valencià que ha fruit de més prestigi” i que “l'obra d'Escrig és una font de mots fantasmes, el repertori més tèrbol que puguem imaginar”¹⁷ troba un testimoni ben palès als *Aforismes*. Convé pensar que, al 1853, dos anys després de l'aparició de l'Escrig, l'efervescència de la seva important replega lèxica (unes noranta mil entrades) degué colpir molts –si no tots– els escriptors vernacles del País Valencià. Cosa que no és probable que passés amb el breu *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano* de Lluís Lamarca (1839) i, ni molt menys, amb el *Diccionario de la lengua catalana* (1839) del traierí Pere Labèrnia.¹⁸

3. Fins i tot un erudit tan poc sospitós de “catalanisme” com Josep Ribelles Comín no s'està de qualificar el llenguatge emprat per Brusola de “*valenciano vulgar, plagado de dialectalismos y de faltas ortográficas*”.¹⁹ És evident que el panorama que se li presentava a qualsevol autor valencià del XIX a l'hora de decantar-se per un determinat model de llengua per escriure en vernacle una obra de divulgació no era gaire –no gens– galdós.

Trobem doncs que l'única possibilitat que resta a un registre neutre està mediatitzada per dos pols inconciliables –el castellanista (representat, posem per cas, pels editors d'“El Mole”) i el llemosinista (amb el ‘magazine’ del “Calendari llemosí” com a emblema)– igual de radicalitzats i fòssils. És, per tant, a partir d'aquesta dialèctica que domina la creació en valencià al segle XIX que caldria determinar

hauria estat admès al GAV, sens dubte.

(16) Per bé que Brusola respecta l'ortografia tradicional –no apitxada–, tota la resta de la trama lingüística es veu concebuda de la capital estant. Vicent Simbor comenta: “Al meu parer l'apitxat és un dels elements que més fort ha jugat a València contra la formació d'una llengua apta per a tota mena de pretensions literàries. Ha estat un escull on, per falta d'educació en la llengua pròpia, els valencians capitalins han xocat. I, a més a més, recordem-ho, és la variant de la capital, és a dir, del centre difusor de la cultura” (*Els orígens de la Renaixença valenciana*, València, Institut de Filologia Valenciana, 1980, p. 154).

(17) *Panorama de la lexicografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1985, pp. 169-170. Resulta curiós, així mateix, que la primera edició del *Diccionario* d'Escrig estigués patrocinada per la Real Sociedad de Amigos del País. No és pas una coincidència fortuïta el fet que aquesta societat avalés tants projectes literaris que, d'una manera o altra, afectaven el model de llengua per al País Valencià. Un treball pendent, doncs, és l'estudi del pes d'aquesta entitat en la vida lingüístico-cultural de la Renaixença a València.

(18) El succés que tingué a Catalunya el *Diccionario de la lengua castellana y llatina* fou notable si tenim en compte les diverses edicions que se'n feren fins a 1888-1892. Tanmateix, a pesar de l'origen valencià del seu autor, sembla que a penes tingué ressò a València. Ribelles Comín fa notar com ni Llombart a *Los Fills de la Morta-Viva* (1879) ni el cronista Antoni Balbàs a *Castellonenses Il·lustrats* (1883) no el mencionen (Josep RIBELLES

COMIN, "En Pere Labernia i Esteller", *Revista de Bibliografia Catalana*, III, p. 99, Barcelona, 1903).

(19) *Bibliografia de la Lengua Valenciana*, IV, p. 183.

l'absència d'uns espais d'expressió en català al País Valencià que, per contra, sí que acabaren per quallar a Catalunya i, si bé en menor mesura, a les Balears. Aquests espais no són altres que els que van gestar les primeres revistes de temàtica general i, en darrer terme, els primers diaris en llengua catalana.²⁰ Uns àmbits que, equidistants del "milacre" vicentí i de l'englantina joscfloralesca, encetaren el procés de *codificació* (i ací el terme, encara que força recent, defineix prou bé aquest àmbit d'ús) que culminà la normativització de principi del xx. Normativització que, a fi de comptes, al País Valencià es va retardar més que enlloc del domini lingüístic i va topar amb més resistències *a posteriori*.

Mentre que a les revistes "El Mole", "El Tabalet" o "La Donsaina", per citar-ne les més conegudes, el concepte "dialecte" era evident en relació amb el de "llengua nacional" (referida, evidentment, a la castellana), i que el "dialecte" d'un Llobart, d'un Labaila o d'un Puig i Torralva ho eren en relació amb una llengua catalana innominada i escudada en el mític llemosí, el "dialecte" de Josep Romà Brusola i dels seus *Aforismes* —per exemple— ja no té un referent únic (espanyol o català) sinó mixt, híbrid. La "traducció" sobre un patró doble li ve rodada i li excusa tota justificació posterior. A tot estirar un comentari exculpatori com aquest:

"En cuanto a mi trabajo en la traducción, nada vale. La crítica puede [...] descargar de firme sobre este punto; sobre todo, si he fallado en atenerme en la parte ortográfica a la pronunciación en uso [...]. Los valencianos de hoy no pronuncian como en tiempo de los de Aragón. La ortografía castellana ha cambiado desde el siglo xvi a hoy a la par que la pronunciación; y entiendo que el dialecto valenciano se halla en igual caso respecto a ese punto." (pp. 171-172)

Aquest fragment pren unes dimensions patètiques si l'entendem dintre del context de la qüestió de la llengua a la Renaixença valenciana. Tots els components del litigi hi surten en una síntesi prou notòria: la manca d'unes normes ortogràfiques, el criteri fonètic, la distància envers la llengua antiga i el pes dels models castellans.

(20) Per poder resseguir l'edició de revistes i diaris catalans des dels inicis de la Renaixença, veg. Rafael TÀSIS, *Història de la premsa catalana*, vol. 1, Barcelona, 1966, *passim*; quant al País Valencià, veg., amb les precaucions oportunes, *La premsa valenciana en su aportación a la "Renaixença"*, David CERVERA BASULS, València, 1976; i l'inventari més complet fins ara: Ricard BLASCO, *La premsa al País Valencià (1790-1986)*, València, 1986.

3.1. L'escissió entre els autors d'espardenya i els de guant (seguint la classificació ja clàssica d'Igual Úbeda) i l'adopció d'uns criteris lingüístics autònoms no queda ben dibuixada fins a la reinstauració dels Jocs Florals i, ja en la dècada dels setanta, amb la creació de la "societat d'aymadors de les glòries valencianes". Aquest no és el moment d'entrar en els detalls de la qüestió. Amb tot, l'obreta irrellevant de Brusola se'ns apareix, en 1853, com una verdadera precursora dels que anys més tard centrarà una bona quantitat de debats renaixentistes. La viva imatge d'aquesta polèmica la representà el pseudo-filòleg Josep Nebot Pérez. Per simplificar podríem dir que Nebot rescabà la seva inaptesa en aquells aspectes més pròpiament científics

amb una certa visió lúcida de la realitat de la llengua que deriva de textos com el que ocupa el nostre article. Així, devem a Nebot el qualificatiu de “*neo-lemosines*” per a “*los que siguiendo la antigua gramática lemosina, prestan no obstante cierta conformidad á las innovaciones filológicas de nuestro pueblo, si bien procurando acomodarlas á las reglas y preceptos gramaticales*”.²¹ Ací podríem encabir, amb totes les matisacions pertinents, Romà Josep Brusola i la seva llengua que, sense renunciar en cap moment a l’ortografia clàssica (“llemosina”) en detriment de la castellanitzada, opta, no obstant, per “acomodar-se” a l’allau castellanitzadora a què, veladament, al·ludeix Nebot. Perquè per al pseudo-filòleg castellanenc el projecte de creació d’un valencià modern passava per “*hermanar las tradiciones en [sic] las necesidades de la época; es decir, admitir como buenas y legítimamente valencianas ciertas frases y voces castellanas que es ya muy difícil si no imposible desterrarlas [...]; por ejemplo: adiós, palacio, labio, entonces, pues, después, hasta, quizá, elevar, loco, limosna, abrigo, obispo, cepillo, pendiente, plano, plantilla, terremoto, cuna, y otras muchas [...] y transigir con la sintaxis castellana [...]; pero conservar nuestra ortografía [...]*”.²²

En última instància, amb el pas dels anys i la perspectiva del fracàs de l’estàndard lingüístic de la Renaixença valenciana, Josep Nebot proposarà que “*por circunstancias especiales de la literatura valenciana debe ésta disponer de dos gramáticas diferentes: la clásica ú literaria y la popular*”²³, si més no pel que fa a l’ortografia.

Des de l’altre costat de la trinxera, Teodor Llorente reblà el clau clavat per Nebot en una carta que adreçà a Rubió i Ors el 22 de gener de 1877: “*Hay una diferencia completa entre los que utilizamos la poesía lemosina docta y los que escriben en valenciano vulgar para el teatro o para los periódicos callejeros*”.

Resulta, doncs, indiscutible que, tant per als uns com per als altres, no hi havia un terme mitjà que pogués conciliar l’escissió. Llorente, a més, tracta la poesia com a sagrari de la llengua “llemosina”. Oblida –i potser a posta– l’obra de Llobart, pionera a València en l’àmbit de la prosa “llemosina”.²⁴ Sigui com vulgui, Llorente tenia molt clar quins eren i a quin públic s’adreçaven els epígons del valencià vulgar. El teatre hagué d’esperar fins a ben entrat el segle xx per abandonar, i encara amb alguna rèmorra il·lustre, el sàinet escalantesc;²⁵ pel que toca a la “*prensa callejera*” (tota la premsa, al capdavant, ho és, de “*callejera*”), el prejudici diglòssic hi pesà com una llosa.²⁶ Tot i que a Catalunya i a les Balears el problema de la codificació també hagué d’esperar fins a començos del següent segle per fixar-se, assentat pel precedent renaixentista, al País Valencià podem parlar, per contra, d’un *estroncament del procés natural de la normativització* que s’hauria hagut de derivar d’una Renaixença que, a pesar de la seva “capitulació polític-literària”²⁷ consubstancial, bé havia propiciat la publicació d’un nombre ben significatiu d’obres en la llengua autòctona com no passava des de feia dos segles. I és que al País Valencià féu fallida la Renaixença perquè, després de tot, fallà la llengua. En no formular-se un projecte

(21) “¿Quousque tandem?”..., dins *Almanaque de las Provincias 1887*, p. 190.

(22) *Ibid.*, p. 193.

(23) José NEBOT y PÉREZ, *Tratado de ortografía valenciana clásica*, València, 1910, pp. 13-14.

(24) Joan Fuster ha vindicat reiteradament la figura de Constantí Llobart com la del gran perdedor en la batalla de la llengua durant la Renaixença a causa de la seva filiació social i ideològica, allunyada dels cenacles llorentins (veg. *Nosaltres els valencians*, Barcelona, 1962, pp. 224-225). Per a una visió general de les actituds de Llobart davant la llengua pròpia i les seves relacions amb el “patriciat” ratpenatista, veg. Manuel LLORIS i VALDÉS, *Constantí Llobart*, València, 1982, *passim*. Ricard Blasco, per altre costat, ha tocat amb tota precisió, en una ressenya al llibre ja citat de Vicent Simbor, el problema de l’estàndard valencià inarticulat: “La incomunicació de les dues literatures, entre els valencians, ha durat massa, i ha produït efectes incalculables encara, sense que puguem dir que avui s’hi haja superat la tradicional dicotomia. ¿Responsables? L’elitisme dels llorentinistes, amb la seua insincera adopció de la llengua literària. I, conjuntament, el meninfotisme i la incultura dels populistes, no menys insincers en les protestes d’amor a la llengua. Bonilla, però, no fou d’aquests”. (“Dels límits i de la densitat de la ‘Renaixença’ valenciana”, dins *L’Espill*, núm. 6/7, estiu/tardor 1980, València, p. 177). Vicent Simbor ha estudiat un poema de Josep Maria Bonilla escrit a l’any 1852 “en el valencià que ‘hui se parla’, on, ortografia apitxada a part, trobem una llengua digníssima lluny del ‘llemosí’ i del valencià vulgar [...]”. La desgràcia és que Bonilla es queda tot sol, al mig dels companys de la premsa

satírica i despreocupada d'un costat, i dels savis 'llemosinistes' de l'altre" (*ob. cit.*, pp. 199-200). No hi ha dubte que, un any després de la redacció d'aquell poema Romà Josep Brusola també patí aquest dèficit de *llengua intermèdia*.

(25) Sobre el sainet i les seves repercussions diglossificadores, veg. l'antològica introducció de Lluís Vicent Aracil a *Les xiques de l'entresuelo [i] Tres forasters de Madrid* (València, 1968). Aquest assaig és una prospecció en la dinàmica de classes, i consecutivament de llengües, a la ciutat de València de mitjan segle XIX. Els conceptes lleialtat lingüística, diglòssia, bilingüisme, desclassament i prejudici castellanitzador aplicats sobre unes peces literàries prou representatives hi són tractats profusament.

(26) Per a una visió de l'actitud de la premsa populista envers la llengua, veg. Enric BALAGUER "El Mole" (1937, 1840-41), *primera premsa de la Renaixença*, tesi de llicenciatura inèdita (Universitat d'Alacant). Alguns dels aspectes tractats en aquesta tesi han estat publicats amb el títol "Revolució burgesa i qüestió nacional a través d'El Mole" (1837, 1840-41)", dins *La rella*, núm. 3, tardor 1984, pp. 51-61.

(27) L'expressió "capitulació político-literària" la devem a Joan FUSTER (*La Renaixença: literatura i llengua als Països Catalans*, nadala de la Fundació Jaume I, any XVI, 1982, p. 46). En les diverses incursions que ha fet en el tema, aquest estudiós sol centrar la seva indagació sobre el fracàs de la Renaixença com a projecte culturalment normalitzador al País Valencià en la pressió que hi exercí el "sucursalisme" (Cf. *Nosaltres els valencians*, pp. 221-229) i sembla oblidar —o si més no col·locar en un segon terme— factors més estructurals com ara el de la manca de vertebració de la llengua literària.

lingüístic més o menys convergent (ja fos extern —unilingüisme— o intern —estandarització—), el debat sobre el "model de valencià" que planà per tots els sectors que es proposaren d'escriure-hi va esdevenir grupuscular, marginal. En cap moment no es va plantejar, doncs, la definició d'una *llengua nacional* (ni que fos al marge de les disputes filològiques que per aquells anys arrecaven el bull a Catalunya). El valencià, d'aquesta manera, va convertir-se en una marca d'estil, en un *pedigree* que consolidà el prejudici i que posposà tot intent de normalització.

4. Els *Aforismes rurals* de l'Amic dels Llauradors Romà Josep Brusola ens havien atret per un índex de secessionisme lingüístic —el primer d'aquesta mena que hem sabut detectar en la nostra bibliografia—. I el cert és que l'epígraf "traduïts al valencià" no té, contra el criteri dels assessors de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de València, una voluntat expressa en aquest sentit. El text, a part alguns dialectalismes escadussers, és tributari del lèxic i fins de la sintaxi castellana, però també de la "catalana". Sap greu, en aquest sentit, que el cabal emprat per Brusola sigui, certament, tan minso.

Els aforismes rurals de Brusola, tot i ser una composició versificada (en aplecs heptasil·làbics), es desmarquen tant de la poesia lírica jocfloralasca com dels prospectes xarons que, adesiara, també se serviren del vers. Per tant, omplen un cert "buit de gènere" en la producció autòctona del moment en català. Les vacil·lacions que hi manifesta Brusola, en efecte, no són sinó una mostra ben clara del debat que no va saber resoldre la Renaixença valenciana a l'entorn del registre lingüístic que, avui dia (i salvant l'anacronisme), qualificaríem d'estàndard literari i que hauria hagut d'assentar les bases d'una futura normativització en consonància amb el moviment coetani a Catalunya i a les Balears (i que, no ho oblidem, va fer-se esperar fins al 1932). Una marca, en el fons, d'hibridisme i d'una —resultant i inevitable— *subconsciència patoisant*. De fet, dels fruits d'aquest fracàs la literatura valenciana encara n'és deutora en l'actualitat.

August Rafanell
Col·legi Universitari de Girona

